

ЦЕРКВА ТА ВІЙНА: СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

У статті розглядаються основні підходи сучасного релігієзнавства до проблеми війни та ролі християнських церков у воєнних конфліктах. Аналізуються морально-етичні дилеми, пов'язані з виправданням або засудженням насильства з боку релігійних інституцій. Особливу увагу приділено трансформації богословських уявлень про війну та концепції «справедливої війни» у контексті новітніх війн і соціально-політичних змін. Автор досліджує також вплив воєнної риторики на релігійну ідентичність та суспільну легітимацію насильства.

Ключові слова: війна справедлива та загарбницька, церква, патріотизм, пацифізм, капеланство.

Vasyl Chornysh

CHURCH AND WAR: MODERN SCIENTIFIC APPROACHES TO MORAL AND ETHICAL CHALLENGES

The article explores the principal approaches of contemporary religious studies to the issue of war and the role of Christian churches in military conflicts. It analyzes the moral and ethical dilemmas related to the justification or condemnation of violence by religious institutions. Special attention is devoted to the transformation of theological perspectives on war and the concept of “just war” in the context of modern armed conflicts and socio-political change. The author also examines the impact of military rhetoric on religious identity and the social legitimation of violence.

Keywords: just war, aggressive war, church, patriotism, pacifism, chaplaincy.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Україна – край багатоконфесійний, і з набуттям державної незалежності ця обставина виступила з усією рельєфністю. Розгортання же в останні роки проти українства російської воєнної агресії зайвий раз підтвердило, що адаптація українцями християнської аксіології має чітко виражену конфесійно-регіональну специфіку. Ті суперечності й неузгодженість, що спостерігалися в стосунках різних церков ще в довоєнний час, сьогодні набули граничної гостроти. Як виявилось, різні деномінації України дуже по-різному сприймають не лише концепції миру та війни й конфесійні інновації, але й політичну орієнтацію віруючого та навіть священний літургійний заклик до відновлення первісної церковної єдності. Ба більше, в розвідці А. Колодного та Л. Филипович «Релігійна свобода VS національна безпека: виклики в часі російсько-української війни» точно зазначено: «Війна зруйнувала усталений спосіб життя мільйонів українців, налагоджені відносини між державою і церквою, між конфесіями, між релігією і суспільством. Сформований протягом 30 років незалежності України порядок у сфері свободи совісті й віросповідання, який зафіксовано в Конституції України та Законі «Про свободу совісті та релігійні організації», піддається важким випробуванням. Якщо до війни кожній людині гарантувалося право сповідувати або не сповідувати певну систему духовних цінностей, індивідуально чи колективно відправляти обряди, об'єднуватися в релігійні громади, звершувати

певну культову і позакультову діяльність, то з початком російсько-української агресії релігійне життя українців стає проблемним як на індивідуальному, так і на спільнотному рівні» (див. у: Кулагіна-Стадніченко & Недавня (ред.), 2024, с. 7). Тож дослідження означеної ситуації є сьогодні актуальною науково-практичною проблемою.

Метою нашої розвідки є аналіз сучасного стану наукового осмислення проблеми війни в контексті релігійного дискурсу, зокрема ролі християнських церков у виправданні або засудженні насильства та війни, а також виявлення основних підходів та ідеологічних тенденцій в релігієзнавчих дослідженнях, присвячених цьому питанню.

Аналіз літератури. Більшість вітчизняних дослідників проблеми «церква та війна» – цілком закономірно й виправдано – не заглиблюються в догматично-богословське підґрунтя питання й вивчають проблему в синхронічному зрізі політичної ситуації останніх років (чи десятиріч), не аналізуючи історичну ретроспективу питання та значущість його етичної максими. Такі, наприклад, фундаментальні монографії І. Богатирьова С. Здіорука та С. Плохія. У першій («Російсько-українська війна: погляд кримінолога»), за опори водночас і на великий культурно-історичний матеріал, і на сучасну пресу, але суто під кутом зору криміналістики, проаналізовано суму історичних, політичних, економічних, соціальних, психологічних та воєнних чинників російсько-української війни (Богатирьов, 2023). У другій («Суспільно-релігійні відносини:

виклики України XXI століття») розглянуто характер державно-релігійних взаємин в умовах повномасштабної воєнної агресії Росії проти України; зокрема, викрито підпривну антидержавну діяльність УПЦ МП, яка приховано, а на тимчасово окупованих наших територіях – відверто, провокує масові порушення свободи совісті й політизацію церкви (Здіорук, 2005). У монографії С. Плохія «Російсько-українська війна: повернення історії» ґрунтовно, але суто в синхронічному зрізі ХХ–ХХІ століть проаналізовано повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну, його джерела, характер, спрямованість і передбачувані результати (Плохій, 2023). Підсумковим текстом тут об’єктивно виступає ґрунтовна, створена авторитетним колективом вчених, колективна монографія «Релігія і війна: сучасний український контекст» (Кулагіна-Стадніченко & Недавня (ред.), 2024).

Але при цьому оцінка воєнних злочинів з погляду міжнародного права, викриття зрадницької позиції УПЦ МП, розгляд геополітичного ракурсу ситуації або трансформацій ролі релігії як чинника національної безпеки, що відбуваються в сьогоdnшній Україні, можуть бути доповнені специфічною етико-теологічною оцінкою.

У зарубіжній науковій думці можна знайти серйозні й важливі для методології нашого дослідження праці, але вони зосереджені не на українському матеріалі (напр.: Hess, 2008).

У низці ж вітчизняних наукових статей, присвячених участі церкви у війні, певні грані проблеми теж часто розглядаються лише в окремих, нехай і дуже важливих, ракурсах: історико-політичних, соціологічно-психологічних та інших аспектах, але так само без заглиблення у світ власне церковних цінностей. Простежується домінація, як сказано в одному такому дослідженні, «загально-світової тенденції залучення релігії до політичних справ у всьому світі» (Мартинюк & Никитченко, 2019, с. 80). У колективній розвідці О. Добродум, Е. Мартинюк та О. Никитченко, за всієї уваги до позицій прихильників різних релігійних поглядів щодо подій, пов’язаних із російсько-українською війною, акцентовано найперше необхідність концептуалізації можливості здійснення свободи совісті в сучасній Україні в ключі світоглядного та методологічного плюралізму, толерантності та позаконфесійності, світськості та міжконфесійного діалогу (Добродум, Мартинюк & Никитченко, 2023). В окремій статті О. Добродум загострено увагу на переслідуваннях у певних середовищах вірян інакодумства та на заподіянні шкоди опонентам (вбивства, побиття, руйнування храмів і молитовних приміщень) (Добродум, 2023). Юридичний кут зору панує в статті А. Танасійчука (Танасійчук, 2008). У статті Е. Мартинюк та О. Никитченко висвітлено

обговорення в форматі круглого столу права українця на свободу совісті в умовах гібридної війни (Мартинюк & Никитченко, 2019). Науково вагомі розвідки відомих фахівців у сфері релігієзнавства О. Скалацької (Скалацька, 2012), Л. Филипович (Филипович, 2024), В. Титаренко й Л. Филипович (Титаренко & Филипович, 2020), Л. Филипович та О. Горкуші (Филипович & Горкуша, 2024), Ю. Чорноморця (Чорноморець, 2023) також здійснено в аспекті переважно політичного мислення.

Утім, можна виділити низку статей, які є методологічно значущими для нашої теми, у яких приділяється увага християнській аксіології та специфіці її конфесійної інтерпретації. Це розвідки В. Кравченка, Р. Коханчука, К. Семчинського, І. Панафідіна, Ю. Рябухи та ін. Так, наприклад, спроба розглянути проблему з урахуванням церковного світогляду почасти здійснюється у статті А. Кобетяка «Трансформація сотеріологічного вчення християнських церков в умовах російсько-української війни» (Кобетяк, 2024). Тут показано, що за догматичними основами церковного вчення війна має бути однозначно засуджена як вбивство, тобто прояв смертного гріха; також автором проаналізовано трансформацію сотеріологічного вчення догматичного богослов’я християнських церков в умовах російсько-української війни; акцентовано, що вторгнення російських загарбників вплинуло на більшість життєвих і соціальних процесів в Україні, спричинившись до трансформації традиційних поглядів, зокрема сотеріологічного розуміння цінності та призначення людського життя. Яскраво показано й деградацію РПЦ з її гаслами «священної війни». Отже, дослідження у форматі вибраної нами теми в Україні теж проводяться, хоча вони не занадто чисельні. Але звертатися до цієї групи джерел ми будемо далі, під час викладу основного матеріалу дослідження.

Загалом слід визнати, що цілісної панорами щодо окресленої нами наукової тематики поки що не складається, оскільки кожен із дослідників вибирає якийсь один, дуже конкретний, аспект проблеми. До того ж багатьом розвідкам за всієї насиченості злободенним матеріалом і конкретно-політичної чіткості притаманний тією чи іншою мірою дух інформаційної війни, який провокує зосередження на нинішньому «синхронічному» зрізі руху історії, а ретроспектива питання, його корені залишаються не до кінця проясненими. Особливо характерна в очах дослідника різниця між розумінням війни вірними різних конфесій: від послідовного пацифізму деяких протестантських течій до уславлення нинішньої російсько-української війни як «священної» та благословення смертоносної російської балістичної ракети «Сатана» московськими ієрархами. Утім, щоб виявити глибинні визначальні аспекти нинішнього збройного протистояння,

потрібно заглибитися в таку сферу, як трактовка війни церквами та християнськими релігійними угрупованнями України й рецепція цих поглядів секуляризованим суспільством. Особливу увагу слід приділити усвідомленню науковою громадськістю проблеми «священик на війні», тобто функціонуванню інституції капеланства за кордоном та відродженню його в Україні – адже тут спостерігаються свої складності, скажімо, у питанні про саму можливість для священства УПЦ (МП) виконувати функції капеланів.

Основна частина. Життя і смерть є архетипною, екзистенціальною проблемою людини, особливо в ситуації війни, тобто насильницького позбавлення життя. Саме тому Біблія, яка є однією з підвалин цивілізованої свідомості людства, «Великим кодом» культури (Н. Фрай), рішуче заперечує і війну, і будь-яке вбивство як річ неприпустиму, неможливу. Натомість мир тут підноситься як найвища цінність, одне з положень Нагірної проповіді Христа стверджує святість миротворців; молитви про мир лунають у християнських церквах і молитовних будинках. Водночас у Біблії містяться настанови вбивати порушників закону й навіть наказ Бога винищувати цілі народи, зі старими й немовлятами включно, котрі не визнають Його та живуть не за нормами біблійної моралі. Усе це для нинішньої багатоконфесійної і достатньо глибоко релігійної України становить виклик, що потребує термінового вирішення, особливо ж коли з дитячих років у душі людини закарбувалося грізне сполучення двох слів: «священна війна». Зокрема, ця проблема невідворотно постає перед віруючими християнами, які змушені чинити опір ворогові зі зброєю в руках.

Відомо й те, що європейська цивілізація від самого початку намагалася якось гармонізувати фатальну невідворотність війни та спроби приборкати хижі інстинкти людини. Друга, поруч із християнством, велика складова цієї цивілізації – античність висунула поняття «справедливої війни» – скажімо, греки просто змушені були воювати проти варварів (Аристотель). Римська думка внесла значну корекцію: війна є ситуацією екстраординарною, і воюють тоді, коли всі інші способи доказу вичерпано (Цицерон). Раннє християнство (бл. Августин) вдало синтезувало обидва принципи оцінки війни – біблійний та античний, наситивши поняття «справедливої війни» новим змістом: та сторона, що обороняється, веде угоду Богові, справедливую війну, агресор же завжди неправий.

У Високому Середньовіччі цей погляд в Західній Церкві було розвинуто Фомаю Аквінатов, який визнав необхідність збройного самозахисту й захисту слабших. Відтоді Римо-католицька церква дотримується диференціації війн на справедливі й несправедливі, наситивши античне поняття

новим, християнізованим змістом. А Православна церква, хоча й мала в своєму активі думку апологета Климента Олександрійського щодо справедливості оборонної війни, усе ж таки засудила і продовжує засуджувати всяку війну, не визнаючи понять «священна війна» чи «справедлива війна»¹. Протестантизм з XVII ст. спирається на спадщину Г. Гроція, який утримав з католицизму уявлення про справедливість самозахисту у війні, але паралельно розвивається виразне тяжіння до пацифістських настроїв, яке захоплює і секуляризовану інтелігенцію.

Оскільки в сьогоденній Україні, яка вже кілька років з гідністю тримає оборону від агресора, усі три позиції представлені широко й вільно, то виникає природна потреба в якомусь їх залагодженні – як між собою, так і стосовно воїнського обов'язку захисту вітчизни зі зброєю в руках. Стосовно цього варто зауважити, що на Заході, який після Другої світової війни вже не перший рік потерпає від міжнародного тероризму (який значною мірою фінансується й направляється тим самим Кремлем), цю проблему намагаються розв'язати вже кілька десятиліть поспіль. Західна наукова думка приділяє серйозну увагу духовним джерелам ситуації; зокрема в дослідженнях Ф. Шольца (Stolz, 1972), П. Міллера (Miller, 1973), Р. Гесса (Hess, 2008) акцентовано старозавітні витoki концепту справедливої війни. У дослідженні А. Скотта проголошено, що війна може бути морально виправданою лише за певних умов (*jus post bellum*), а також показано, що сьогодні тут все більше уваги приділяється моральним орієнтирам (Scott). Вітчизняні вчені намагаються популяризувати й розвивати такий підхід. Так, І. Панафідін справедливо зазначив, що поняття справедливої війни особливо актуалізується в атмосфері «гуманітарних інтервенцій» у др. пол. XX – на поч. XXI (Панафідін, 2012, с. 161–163). У статті В. Кравченка проаналізовано розвиток уявлень про «справедливу війну», особливо ж з урахуванням зростання небезпек зростаючого тероризму (Кравченко, 2011). Р. Коханчук теж заглиблюється в поняття справедливої війни, але фіксує його дійовість суто в рамках доктрини Католицької церкви (Коханчук, 2004). Ю. Рябуха натомість стверджує, що церква і воїнство завжди були врешті-решт між собою суголосні, а пацифізм був пов'язаний з єретичними вченнями (Рябуха, 2011). К. Семчинський фіксує суперечність ідеї «справедливої війни», яка

¹ Не можна із цього приводу не вказати на кричущий відступ від своїх основоположних доктрин деяких сучасних очільників в обох церквах: так, покійний папа римський Франциск донедавна урівнював, як відомо, у своїх оцінках нинішньої російсько-української війни жертву й агресора та закликав українців до капітуляції, а патріарх РПЦ Кирило називає цю війну «священною». Усе це створює зрозумілі додаткові психологічні труднощі як для наших вірних ПЦУ, так і для греко-католиків в Україні (не кажучи вже про прихильників УПЦ (МП)).

все ж таки теж є в кінцевому підсумку злом, хоча й меншим, та все ж таки необхідним (Семчинський, 2004, с. 103–104).

Разом із тим на Заході активно формується інститут капеланства, воїнського та медичного, й тому тут детально аналізується проблема викликів, які ставить перед священником сучасний секуляризований світ (Фільц, Дмитрій (Рудюк), & Кирилюк, 2020). Предметом уваги стають природа духовного піклування про воїна, особливо пораненого, вимоги до освіти та сертифікації капеланів, типологія їх діяльності (VandeCreek & Burton, 2016, р. 3–12). Тут накопичено значну емпіричну базу досліджень, яка свідчить про величезну користь даного інституту (Barletta & Witteveen, 2007, р. 101). Юридичний статус капелана, який не вважається учасником бойових дій і продовжує свою діяльність навіть в умовах полону, закріплено в Женевській конвенції 1949 р. Усталено зміст сертифіката післядипломної освіти медичного капелана й наголошено на необхідності інноваційного підходу до розвитку практики духовної та релігійної допомоги в медицині (Mitchell, Sneddon, O'Neill & Kennedy, 2013, р. 21–27). Проблеми українського капеланства також інтенсивно вивчаються (Тереверко, 2023; Томчук, 2018; Уткін, 2008 та ін.).

Висновки. Отже, скільки існує європейська цивілізація, стільки її провідні мислителі намагалися визначити у феномені війни певні моральні засади. Зі спільного досвіду античних авторів

і християнських шанувальників Біблії складається ідея справедливої війни, тобто війни оборонної, у якій обстоюються права скривдженої сторони. Однак у християнській Європі через церковні розколи встановилося кілька концептів війни: від трактування останньої як чистого зла та вбивства (православ'я) до визнання оборонної війни справедливою (католицизм та значною мірою протестантизм). Однак в останньому, як і в секуляризованому середовищі, дедалі частіше бере гору апологія пацифізму. В умовах нинішнього повномасштабного вторгнення Росії в Україну прихильники повного заперечення морального боку війни опиняються в ситуації вибору між служінням батьківщині та тим, що нині в нашому соціумі отримало назву «ухилянство», між слідуванням настановам своїх душпастирів і власним патріотичним сумлінням. До того ж мають певні складності в цій ситуації і ті Церкви, які проголошують аморальність усякої участі у війні. Не може, наприклад, триматися в лоні доктрини Вселенського Патріархату й ПЦУ, яка фактично схиляється до підтримки ідеї справедливої війни. Більш-менш суголосно вирішується проблема капеланства, але й тут є свої складності типу претензій на капеланство московських священників. Перспектива подальших досліджень може відбуватися, на нашу думку, насамперед у двох напрямках: проблема капеланства (адже в Україні вже маємо кілька його різновидів) і аналіз ролі релігії в умовах інформаційної війни та пропаганди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Богатирьов І. Російсько-українська війна: погляд кримінолога. Київ : АДЕФ-Україна, 2023. 244 с.
- Богданенко А., Романенко Є., Мартишин Д. Капеланське служіння в Україні: проблеми та перспективи. Київ : Ліра-К, 2023. 116 с.
- Добродум О. В. Проблематика свободи совісті в сучасній Україні та її військовий контекст. *Перспективи*. 2023. № 1. С. 133–141.
- Добродум О., Мартинюк Е., Никитченко О. Свобода совісті та сучасна війна в Україні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2023. № 1 (93). С. 124–133.
- Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття. Київ : Знання України, 2005. 551 с.
- Кобетяк А. Трансформація сотеріологічного вчення християнських церков в умовах російсько-української війни. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2024. № 1 (95). С. 16–24.
- Коханчук Р. Становлення концепції «справедливої війни» в католицизмі. *Людина і світ*. 2004. № 1. С. 10–15.
- Кравченко В. Ю. Теорія «справедливої війни» для ХХІ століття. *Грані*. 2011. № 3 (77). С. 162–165.
- Інститут релігійної свободи. Майже 500 релігійних споруд зруйновано в Україні внаслідок російської агресії. 2023. URL: <https://irs.in.ua/p/139> (дата звернення: 10.06.2025).
- Кулагіна-Стадніченко Г., Недавні О. (ред.). Релігія і війна: сучасний український контекст : колективна монографія. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2024. 94 с.
- Мартинюк Е. І., Никитченко О. Е. Особливості відтворення права на свободу совісті в Україні в умовах гібридної війни. *Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні*. Одеса : Астропринт, 2019. С. 78–81.
- Панафідін І. О. Справедливість і війна: проблема поєднання. *Актуальні проблеми духовності: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 13. С. 161–172.
- Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : Клуб Сімейного Дозвілля, 2023. 400 с.

- Рябуха Ю. В. Вплив християнської релігії на середньовічні військові конфлікти. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2011. № 2. С. 113–119.
- Семчинський К. Контroversa теорії справедливої війни у працях філософів і християнських теологів. *Українське релігієзнавство*. 2004. № 29. С. 95–103.
- Скалацька О. Генеза і розвиток релігійних конфліктів у сучасній Україні. *Сучасне суспільство : збірник наукових праць*. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012. Вип. 1. С. 198–204.
- Танасійчук А. Релігійна свобода в Україні: юридично-історичне дослідження законодавства 1919–2000 років. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. 232 с.
- Тереверко О. Військовий капелан потрібен і на передовій, і в госпіталі. *Армія-інформ*. 2023, 25 жовтня. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/vijskovyj-kapelan-potriben-i-na-peredovij-i-v-gospitali/> (дата звернення: 29.05.2025).
- Титаренко В., Филипович Л. Проблемні аспекти міжконфесійних та державно-конфесійних відносин у сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 55–64.
- Томчук О. Душпастирська опіка у волонтерському русі на допомогу Збройним силам України під час російської агресії (2014–2017). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. 2018. № 27. С. 169–172.
- Уткін О. І. Свобода совісті та проблеми запровадження військових священників у Збройних Силах України. *Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій*. 2008. № 3. С. 127–139.
- Фільц О. О., Димитрій (Рудюк), Кирилюк С. Клінічне душпастирство: порадник з діагностики у психіатрії для капеланів у закладах охорони здоров'я. Львів, 2020. 25 с.
- Филипович Л. Сучасні виклики для України в сфері релігійної безпеки. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. 2024. № 34. С. 210–220.
- Филипович Л., Горкуша О. Релігійні виклики національній безпеці у фокусі української гуманітаристики в умовах російсько-української війни. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2024. Т. 1, № 95. С. 234–243.
- Чорноморець Ю. Поки триває війна, треба негайно прощатися з Московським патріархатом. URL: <https://texty.org.ua/fragments/106730/yurij-chornomorec-pokuy-tryvaye-vijna-treba-nehajno-proshatysya-z-moskovskym-patriarhatom/> (дата звернення: 28.05.2025).
- Barletta J., Witteveen K. Pastoral care in hospital: An overview of issues. *Australian Journal of Primary Health*. 2007. Vol. 13, № 1. P. 97–105.
- Hess R.S. War in the Hebrew Bible / R.S. Hess, E.A. Martens (eds.). *War in the Bible and Terrorism in the Twenty-First Century*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2008. P. 19–32.
- Miller P. The divine warrior in early Israel. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973. 296 p.
- Mitchell D., Sneddon M., O'Neill A., Kennedy S. Theology at the coal-face of hospitalisation: The development and evaluation of a postgraduate certificate in healthcare chaplaincy. *Health and Social Care Chaplaincy*. 2013. Vol. 1, № 2. P. 21–27.
- Scott A.S. Just War Theory. *Oxford Bibliographies*. URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199743292/obo-9780199743292-0050.xml> (дата звернення: 20.05.2025).
- Stolz F. Jahwes und Israels Kriege: Kriegstheorien und Kriegserfahrungen im Glauben des alten Israel. Zürich: Theologischer Verlag Collection, 1972. 211 p.
- VandeCreek L., Burton, L.A. Professional chaplaincy: Its role and importance in healthcare. *The Journal of Pastoral Care and Counseling*. 2016. № 70(1), P. 3–12.

REFERENCES

- Bohatyriov, I. (2023). *Russian-Ukrainian war: A criminologist's view*. Kyiv: ADEF-Ukraine.
- Bohdanenko, A., Romanenko, Ye., & Martyshyn, D. (2023). *Chaplaincy service in Ukraine: Problems and prospects*. Kyiv: Lira-K.
- Dobrodum, O.V. (2023). Issues of freedom of conscience in modern Ukraine and its military context. *Perspektivy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, (1), 133–141.
- Dobrodum, O., Martyniuk, E., & Nykytenko, O. (2023). Freedom of conscience and the current war in Ukraine. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky*, (1) 93, 124–133.
- Zdioruk, S.I. (2005). *Socio-religious relations: Challenges of Ukraine in the 21st century*. Kyiv: Znannia Ukrainy.
- Kobetiak, A. (2024). Transformation of the soteriological doctrine of Christian churches under the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Visnyk ZhDU im. I. Franka. Filosofski nauky*, (1) 95, 16–24.
- Kokhanchuk, R. (2004). Formation of the concept of “just war” in Catholicism. *Liudyna i svit*, (1), 10–15.
- Kravchenko, V.Yu. (2011). The theory of “just war” for the 21st century. *Politolohiia. Hrani*, (3) 77, 162–165.

- Instytut relihiinoi svobody (2023, February 21). Almost 500 religious buildings destroyed in Ukraine due to Russian aggression. Retrieved from <https://irs.in.ua/p/139>.
- Kulagina-Stadnichenko, H., & Nedavnia, O. (Eds.). (2024). *Religion and war: The contemporary Ukrainian context: Collective monograph*. Kyiv: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy.
- Martyniuk, E.I., & Nykytenko, O.E. (2019). Features of exercising the right to freedom of conscience in Ukraine under hybrid war conditions. In *Liudyna maie pravo: Sotsialno-humanitarnyi dyskurs u konteksti reformatsiinykh protsesiv v Ukraini* (pp. 78–81). Odesa: Astroprint.
- Panafidin, I.O. (2012). Justice and war: The problem of reconciliation. *Aktualni problemy dukhovnosti: zbirnyk naukovykh prats*, (13), 161–172.
- Plokhii, S. (2023). *The Russo-Ukrainian war: The return of history*. Kyiv: Klub Simeinoho Dozvillia.
- Riabukha, Yu.V. (2011). The influence of the Christian religion on medieval military conflicts. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Filosofiia, kulturolohiia, sotsiolohiia*, (2), 113–119.
- Semchynskyi, K. (2004). The controversy of the theory of just war in the works of philosophers and Christian theologians. *Ukrainske relihieznavstvo*, (29), 95–103.
- Skalatska, O. (2012). Genesis and development of religious conflicts in modern Ukraine. In *Suchasne suspilstvo: zbirnyk naukovykh prats* (Vol. 1, pp. 198–204). Kharkiv: KhNPU im. H. S. Skovorody.
- Tanasiichuk, A. (2008). *Religious freedom in Ukraine: A legal-historical study of the legislation of 1919–2000*. Ivano-Frankivsk: Nova zoria.
- Tereverko, O. (2023, October 25). A military chaplain is needed both at the front and in the hospital. *Armiia-inform*. Retrieved from <https://armyinform.com.ua/2023/10/25/vijskovyj-kapelan-potriben-i-na-peredovij-i-v-gospitali/>.
- Tytarenko, V., & Fylypovych, L. (2020). Problematic aspects of interconfessional and state-confessional relations in the current socio-political situation in Ukraine. *Relihiina svoboda*, (24), 55–64.
- Tomchuk, O. (2018). Pastoral care in the volunteer movement to support the Armed Forces of Ukraine during Russian aggression (2014–2017). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii: Istorychni nauky*, (27), 169–172.
- Utkin, O.I. (2008). Freedom of conscience and the issues of introducing military chaplains in the Armed Forces of Ukraine. *Visnyk Derzhavnoho komitetu Ukrainy u spravakh natsionalnostei ta relihii*, (3), 127–139.
- Filts, O.O., Dymytrii (Rudiuk), & Kyrlyuk, S. (2020). *Clinical pastoral care: A diagnostic guide in psychiatry for chaplains in healthcare institutions*. Lviv.
- Fylypovych, L. (2024). Contemporary challenges for Ukraine in the field of religious security. *Istoriia relihii v Ukraini: Naukovi shchorichnyk*, (34), 210–220.
- Fylypovych, L., & Horkusha, O. (2024). Religious challenges to national security in the focus of Ukrainian humanities during the Russian-Ukrainian war. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky*, 1 (95), 234–243.
- Chornomorets, Yu. (2023, February 24). As long as the war continues, it is necessary to immediately say goodbye to the Moscow Patriarchate. *Texty.org.ua*. Retrieved from <https://texty.org.ua/fragments/106730/yurij-chornomorec-pokytryvaye-vijna-treba-nehajno-proshatysya-z-moskovskym-patriarhatom/>.
- Barletta, J., & Witteveen, K. (2007). Pastoral care in hospital: An overview of issues. *Australian Journal of Primary Health*, 13 (1), 97–105.
- Hess, R.S. (2008). War in the Hebrew Bible. In R. S. Hess & E. A. Martens (Eds.), *War in the Bible and Terrorism in the Twenty-First Century* (pp. 19–32). Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Miller, P. (1973). *The divine warrior in early Israel*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mitchell, D., Sneddon, M., O'Neill, A., & Kennedy, S. (2013). Theology at the coal-face of hospitalisation: The development and evaluation of a postgraduate certificate in healthcare chaplaincy. *Health and Social Care Chaplaincy*, 1 (2), 21–27.
- Scott, A.S. (n.d.). Just War Theory. *Oxford Bibliographies*. <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199743292/obo-9780199743292-0050.xml>.
- Stolz, F. (1972). *Jahwes und Israels Kriege: Kriegstheorien und Kriegserfahrungen im Glauben des alten Israel*. Zürich: Theologischer Verlag Collection.
- VandeCreek, L., & Burton, L. A. (2016). Professional chaplaincy: Its role and importance in healthcare. *The Journal of Pastoral Care and Counseling*, 70 (1), 3–12.